

ZDRADA MAŁŻEŃSKA W ŚWIETLE KSIĄG POKUTNYCH

MARITAL INFIDELITY IN THE LIGHT OF PENITENTIAL BOOKS

Ks. dr Marek Story, prof. WSPiA

Wyższa Szkoła Prawa i Administracji Rzeszowska Szkoła Wyższa, Polska
e-mail: marek.story@wspia.eu; <https://orcid.org/0000-0003-3637-9684>

Abstrakt

Cudzołóstwo – rozumiane jako relacja seksualna między dwiema osobami, z których co najmniej jedna pozostaje w związku małżeńskim – z jednej strony od wieków stanowiło przedmiot rozważań, w jaki sposób ograniczyć to zjawisko, a z drugiej strony pomimo nakładanych kar czy pokut na osoby, które naruszyły zasady wierności obowiązującej małżonków, nie straciło ono na przestrzeni wieków na aktualności.

Księgi pokutne, które powstały w epoce późnej starożytności chrześcijańskiej i wczesnego średniowiecza i które są świadectwem kształtowania się praktyki pokutnej w Kościele stały również na straży wierności małżeńskiej, która miała obowiązywać obie strony, a nie tylko kobiety, jak to miało miejsce w niektórych antycznych kulturach prawnych.

Celem artykułu jest ukazanie w świetle ksiąg pokutnych, jakie konsekwencje groziły osobie która zawarła małżeństwo, a później dopuściła się cudzołóstwa, a także osobom, które w jakiś sposób sprzyjały lub zachęcały do takiego zachowania.

Słowa kluczowe: pokuta, księga pokutna, cudzołóstwo

Abstract

Adultery – understood as a sexual relationship between two people, at least one of whom is married – on the one hand, has been the subject of considerations for centuries on how to limit this phenomenon, and on the other hand, despite penalties or penances imposed on people who violated the principles of fidelity binding on spouses, it has not lost its relevance over the centuries.

The penitential books, which were written in the era of late Christian antiquity and the early Middle Ages and which are testimony to the development of penitential practice in the Church, also guarded marital fidelity, which was to be binding on both parties, and not only on women, as was the case in some ancient legal cultures.

The aim of the article is to show, in the light of the books of penitence, what consequences threatened a person who entered into a marriage and later committed adultery, as well as people who in some way favored or encouraged such behavior.

Keywords: penance, penitential book, adultery

Wprowadzenie

Bez wątplenia pojęcia zdrady małżeńskiej nie trzeba w sposób szczególny wyjaśniać, pomimo, że nie jest ona jasno zdefiniowana w przepisach, to jednak każdy rozumie jej znaczenie. Ponadto nie jest to żadna nowość, ani wytwór czasów współczesnych, kiedy to zdrada jest jedną z najczęstszych przyczyn rozpadu pożycia małżeńskiego. Już bowiem za czasów Chrystusa¹, a nawet jeszcze przed jego przyjściem na świat pojęcie to było przedmiotem wielu refleksji i różnych decyzji [Imieliński 1989, 216; Krajewski 2009, 31-41; Kułaczkowski 2002, 229-30; Kuryłowicz 2006, 124-25; Pędracki 1997, 22; Stępień 2000, 107; Warylewski 2001, 413]².

W źródłach średniowiecznych znajdujemy wiele określeń oznaczających różne aspekty współżycia seksualnego, jak: rozwiązłość, nieczystość

---

¹ Ewangelia według św. Łukasza podaje, że „Każdy, kto oddała swoją żonę, a bierze inną, popełnia cudzołóstwo; i kto oddaloną przez męża bierze za żonę, popełnia cudzołóstwo” (Łk 16,18). Oprócz tego należy wskazać VI przykazanie Dekalogu: „Nie cudzołóż”. W tym przykazaniu zawiera się pełnia katolickiego rozumienia wspólnoty małżeńskiej, ale też pojęcia zdrady.

² W starożytnym Egipcie mężczyznę, który dopuścił się cudzołóstwa, karano chłostą tysiąca batów, a kobietę okaleczano poprzez zmiżdżenie nosa. W świetle Kodeksu Hammurabiego w Mezopotamii obie strony, które dopuściły się cudzołóstwa karano śmiercią przez utopienie, choć jednocześnie przyznawano mężowi prawo darowania żonie życia, co było jednoznaczne z tym, że król darował życie także jej partnerowi. Prawo żydowskie przewidywało za cudzołóstwo obok kary śmierci również karę pieniężną. Jeżeli kobieta przyznała się do zdrady mimo braku świadków, mąż pod karą chłosty był zobowiązany wypędzić żonę i zabrać jej cały posag.

(*luxuria*), cudzołóstwo (*adulterium*)³, konkubinaty (*concupinatus*), nierząd (*fornicatio*), prostytutka (*meretricatio*), życie w małżeństwie (*matrimonium*) i wiele innych [Skwierczyński 2007, 437].

Wspomniane cudzołóstwo rozumiane jest tu jako relacja seksualna między dwiema osobami, z których co najmniej jedna pozostaje w związku małżeńskim [Krajewski 2016, 83]. Dostrzegano w nim więc naruszenie przede wszystkim praw majątkowych męża i wiary małżeńskiej [Gulczyński 2007, 235] i w konsekwencji starano się stać na straży wierności małżeńskiej, używając do tego bardzo często rygorystycznych narzędzi.

Ojcowie Kościoła, którzy w swoim nauczaniu wyznaczali granice zachowań określanych jako dozwolonych i zakazanych, uważali, tak jak np. św. Augustyn, że pożycie seksualne jest przejawem niewłaściwej postawy wobec woli Stwórcy. Jednocześnie Biskup Hippony akceptował małżeństwo jako jedyną instytucję, w ramach której można podejmować współżycie seksualne, a którego celem była wyłącznie prokreacja. Małżeństwo miało być nierozzerwalne, a małżonkowie mieli pozostawać sobie wierni. Natomiast św. Hieronim, prezentował jeszcze bardziej surowe stanowisko, uznając współżycie cielesne za grzeszne w każdej sytuacji, radząc unikać go nawet w małżeństwie. To właśnie od czasów Ojców Kościoła datuje się też nakaz unikania współżycia małżeńskiego w czasie postu, pokuty, świąt, menstruacji itd. [Skwierczyński 2007, 438]⁴.

---

³ Według Uguccio z Pisa *adulterio* jest: „quasi alterum violans thorum vel alienum uterum tenens, vel adulter, quasi ad alter, idest ad alterius uxorem accedens: ethimologia est, non compositio”, natomiast według św. Izydora z Sewilli: „adulterium inclusio alieni coniugii, quod, quia alter alterius torum commaculavit, adulterii nomen accepit», następnie «adulter, violator maritalis pudoris, eo quod alterius torum polluat” [Villata 2015, 2-3].

⁴ Św. Augustyn nie tylko dziewictwo i małżeństwo zaliczał do darów Bożych, ale uważał również, że takim darem jest wstrzemięźliwość (*continentia*), o który to dar należy stale Boga prosić i za niego dziękować. Ten dar nie tylko sprawia, że człowiek nie upodabnia się do tego świata i pomaga mu być sprawiedliwym i także doskonałym, ale pozwala ona również opanować pożądliwość ciała i duszy. Jednocześnie nie można pominąć jego krytyki wobec postawy manichejczyków, którzy w jego opinii w sposób oszukańczy zachowują wstrzemięźliwość: np. niektóre małżonki unikają kontaktu z mężem, a wiążą się z osobą cudzołożną lub powinność małżeńska jest odmawiana przez stronę, która może tego rodzaju żądze opanować [Swodoba 2004, 142, 155-56].

W prawie rzymskim, ze względów czysto etycznych, cudzołóstwo oprócz porwania kobiety zostało uznane za przestępstwo zaliczone jako przeszkoda do zawarcia małżeństwa [Insadowski 1935, 204].

W 18 r. przed Chrystusem na wniosek cesarza Oktawiana Augusta wydana została *Lex Iulia de adulteris coërcendis*, której celem miało być zahamowanie szerzącej się demoralizacji przez represjonowanie cudzołóstwa i przede wszystkim ograniczenie rozwodów przybierających u schyłku republiki niepokojące rozmiary. Ustawa ta regulowała uprawnienia i obowiązki małżonka na wypadek cudzołóstwa. Na mocy tej ustawy sprawy o cudzołóstwo rozpatrywane były przez sądy publiczne, które za takie zachowania początkowo karały śmiercią, a później wygnaniem na wyspy, jak też konfiskatą części majątku [Krajewski 2016, 85; Stolarek 2010, 135-37]⁵.

Według *Lex Iulia de adulteris coërcendis* kobieta cudzołożna rozwiedziona nie mogła zawrzeć nowego związku małżeńskiego nie tylko ze współnikiem cudzołóstwa, ale także z żadną inną osobą, a nawet mąż poprzedni nie mógł jej przyjąć z powrotem⁶. Celem tego zakazu było, aby cudzołożnicy nie odnosili korzyści z rozwiązywania małżeństw i aby możliwość zawarcia małżeństwa z osobą cudzołożną nie była zachętą do popełniania przestępstwa⁷. Zawarcie nowego małżeństwa pociągało za sobą karę, związek małżeński jednak pozostawał ważny. Dopiero w noweli 134 Justyniana

---

⁵ Cesarz Oktawian Augusta podjął próbę planowego i kompleksowego unormowania praw, obowiązków i obyczajów Rzymian w sprawach małżeńskich i rodzinnych. Doprowadził on do wydania licznych ustaw małżeńskich. Oprócz *Lex Iulia de adulteris coërcendis*, która przewidywała sankcje karne dla osób utrzymujących stosunki pozamałżeńskie, wydał także *Lex Iulia et Papia* zachęcając do zawierania małżeństw i posiadania potomstwa. Ponadto obowiązek pozostawania w związkach małżeńskich został wprowadzony przez *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, natomiast *Lex Papia Poppaea* obligowała obywateli rzymskich do posiadania dzieci. Jednocześnie cesarz August zakazał zawierania związków małżeńskich między osobami stanu senatorskiego a wyzwolencami, a także między wolno urodzonymi a kobietami o nagannej reputacji: prostytutkami i byłymi prostytutkami, stręczycielkami i byłymi stręczycielkami, kobietami skazanymi za cudzołóstwo i przyłapanymi na gorącym uczynku cudzołóstwa [Niczyporuk 2014, 209-10].

⁶ Kobieta cudzołożna mogła natomiast wstąpić w związek konkubinatu.

⁷ Powyższy zakaz miał jednak zastosowanie tylko wówczas, gdy kobieta została sądownie osądzona za cudzołóstwo.

(556 r.) wprowadzono nieważność małżeństwa kobiety ze współnikiem grzechu [Insadowski 1935, 204-205]⁸.

W prawie kościelnym pierwszych wieków cudzołóstwo również było surowo karane i stanowiło przeszkodę do małżeństwa, lecz nie unieważniało go, nawet gdyby zostało zawarte ze współnikiem przestępstwa po śmierci strony niewinnej. Z czasem jednak pokuta, która miała charakter publiczny wyszła z użycia, a cudzołóstwo zaczęto rozważać jako samodzielną przeszkodę do zawarcia małżeństwa ze współnikiem występku. Żyjący w V w. papież Leon I sformułował zasadę, przyjętą później w Dekrecie Gracjana: *nullus ducat in matrimonium, quam prius polluit adulterio* (C. 1, C. 31, q. 1). Z upływem czasu zakaz ten złagodzano poprzez umożliwienie kobiecie poślubienia współnika grzechu po śmierci męża. Samo cudzołóstwo przestało być przeszkodą do zawarcia nowego związku małżeńskiego. Było nią wyłącznie cudzołóstwo kwalifikowane, gdy cudzołóstwu towarzyszył zamach na życie małżonka albo gdy cudzołożnicy za życia współmałżonka zaprzysięgli sobie pobrać się w przyszłości [Gulczyński 2007, 235]⁹.

Celem artykułu jest cofnięcie się do pierwszych wieków chrześcijaństwa, zwłaszcza do początku średniowiecza i ukazanie w świetle ksiąg pokutnych, jakie konsekwencje groziły osobie, która dopuściła się cudzołóstwa. Penitencjały zawierały bowiem precyzyjne listy przewinień, wśród nich także cudzołóstwo oraz taryfę pokutną uzależnioną od tego, kto i kiedy dany grzech popełnił, a przede wszystkim miały w sposób praktyczny pomagać spowiednikom, jakimi zasadami winni się kierować wyznaczając penitentowi pokutę i dodatkowo, aby była ona ujednolicona¹⁰.

⁸ Jeżeli mimo zakazu usiłowano związek zawrzeć, mężczyzna ulegał najpierw karze chłosty, a potem karze śmierci, a kobieta po ukaraniu chłostą była zamykana na całe życie w klasztorze.

⁹ Na temat przeszkody występku zob. Dzierżon 2006, 79-89; Góralski 2015, 36-37, 41; Pastwa 1932, 3-10. O nierozzerwalności małżeństwa w pismach łacińskich ojców Kościoła z IV w. zob. Dzierżon 2015, 61-72.

¹⁰ Pokuta w świetle ksiąg pokutnych polegała na dokładnym wypełnieniu pokuty przypisanej do każdego grzechu i specyficznego umartwienia określonego pod względem rodzaju (post, odmówienie modlitw, leżenie krzyżem, zadawanie sobie razów, jałmużna), ilości i jakości (długość postu liczona w dniach, tygodniach, miesiącach i latach; post wyłącznie o chlebie i wodzie, bez mięsa, wina i piwa; bez tłuszczu lub jeszcze inaczej sformułowany) [Erdö 2008, 61; Story 2021, 242-43].

1. Cudzołóstwo w księgach pokutnych irlandzkich i brytyjskich

W czasach św. Patryka, apostoła Irlandii, żyjącego w V w., w sytuacji, gdy czyjaś żona dopuściła się cudzołóstwa z innym mężczyzną, uważano, że jej mąż nie powinien brać sobie innej żony tak długo, jak żyła jego pierwsza żona. Gdyby natomiast cudzołożna żona nawróciła się i uczyniła należną pokutę, mąż powinien ją z powrotem przyjąć do domu, a ona miała mu służyć jako służba-pomoc domowa oraz przez jeden rok pościć o chlebie i wodzie i nie dzielić z nim wspólnie łoża¹¹.

Podobne rozwiązanie znajdujemy w *Księdze pokutnej Finniana*, która to precyzuje, że w przypadku, gdy żonata kobieta zamieszka z innym mężczyzną, mężowi, nie wolno było zawrzeć nowego małżeństwa dopóki żyła jego prawowita żona, pomimo że dopuściła się zdrady i związała się z inną osobą. Penitencjał jako przyczynę takiego rozwiązania podkreślał, że należy mieć ufność, że taka kobieta nawróci się i będzie pokutować, w domyśle zrozumie, że dopuściła się grzechu niewierności. Zdradzony mąż miał ją przyjąć ponownie do domu, z zaznaczeniem, że poprosiła o to skwapliwie i ochoczo, a następnie miała sprawować swoje obowiązki „sługi” lub „niewolnicy”¹² z oddaniem i pokorą.

Analogicznie było w sytuacji, kiedy to kobieta została zdradzona przez męża i „odesłana do domu”, również i jej nie wolno było zawierać nowego małżeństwa do momentu, w którym żył jej mąż. Wspomniana księga pokutna dokładnie opisuje co powinna wówczas robić kobieta: „czekać na niego, niezamężna, z całą cierpliwością i czystością, w nadziei, że Bóg wleje skruczę w serce jej męża”¹³.

¹¹ *Canones S. Patricio adscripti*, w: *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio*, t. VI: *Ab anno CCCXXLI ad annum CCCCLI*, red. J.D. Mansi, Florentiae 1761, kol. 521-22; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V: *Synody i kolekcje praw*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 7-8.

¹² „Vicem servi vel ancille expleat in omni pietate atque subiectione”.

¹³ *Poenitentiale Vinniani*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche: nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*, red. F.W.H. Wasserschleben, Verlag Greger, Halle 1851, s. 108-19; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 14-24.

W obu przypadkach niezależnie więc czy zdrady dopuścił się mąż czy żona należało pokutować przez rok o chlebie i wodzie i nie należało w tym okresie spać w tym samym łóżku ze współmałżonkiem¹⁴.

Ponadto *Księga pokutna Finniana* podkreśla, że współżycie seksualne małżonków miało mieć za cel jedynie prokreację i jeśli to realizowali to byli godni komunii św. i mogli ją przyjmować¹⁵.

W *Księdze pokutnej Pseudo-Kummeana*, pochodzącej z VIII w., zwanej również *Excarpsus Cummeani*, przywołany jest natomiast przykład męża, który dopuszcza się cudzołóstwa i niezależnie od tego czy uczynił to z żoną lub narzeczoną innego mężczyzny, dziewicą lub zakonnicą, miał pokutować przez trzy lata, z czego pierwszy rok o chlebie i wodzie¹⁶.

---

¹⁴ *Księga pokutna Finniana* zachęcała jednocześnie małżonków do wstrzemięźliwości seksualnej, ponieważ według niej małżeństwo bez wspomnianej wstrzemięźliwości nie jest oparte na prawie, lecz na grzechu. Współżycie seksualne w małżeństwie miało służyć wyłącznie prokreacji, a nie zaspokojeniu pożądliwości i pragnienia cielesnego. Dlatego małżonkowie mieli trzykrotnie każdego roku zachowywać wstrzemięźliwość seksualną przez czterdzieści dni oraz w sobotę i niedzielę wieczorem i w czasie kiedy kobieta była w ciąży. Małżonkowie mieli zachowywać wstrzemięźliwość seksualną w tych dniach, aby mogli znaleźć odpowiedni czas na modlitwę dla zbawienia swoich dusz.

¹⁵ Według *Księgi pokutnej Finniana*, jeśli małżonkowie, dodatkowo będą wypełniać dobre uczynki, tzn. rozdawać jałmużnę, wypełniać przykazania Boże oraz wykorzeniać grzechy ze swojego życia zasłużą na nagrodę życia wiecznego i trzydziestokrotny owoc o którym mówi Jezus w ewangelii (Mt 13,8). Na temat wstrzemięźliwości seksualnej w pierwszych wiekach pisze W. Góralski: „Szerząca się idea wstrzemięźliwości chrześcijańskiej zyskiwała na znaczeniu wraz z rosnącym przekonaniem, żywionym szczególnie przez chrześcijan bardziej religijnych, że zrodzenie legalnego potomstwa nie jest już tak zdecydowanie polecane, jak niegdyś, i jak to trwało jeszcze u Żydów, z powodu bowiem przyścia na świat Mesjasza polecenie „wzrastania i mnożenia się” nie miało już tej samej wagi. Miało to większe skutki niż mogło się wydawać: chrześcijanie nastawieni bardziej rygorystycznie mogli nie tylko mówić o zrodzeniu potomstwa jako urzeczywistnianiu „cyklu bez końca narodzin i śmierci” (jak Grzegorz z Nysy, zm. 394), okazało się bowiem, że miłość fizyczna mogła i powinna rozwijać się w formie miłości afektywnej, którą św. Augustyn (zm. 430) nazywał *affectus piae caritatis*” [Góralski 2016, 11].

¹⁶ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, w: *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, red. H.J. Schmitz, Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1851, s. 602-53; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 86-114.

Niektóre zaś księgi penitencjarne w odniesieniu do kobiet zaznaczają, że pokuta dla kobiety zamężnej dopuszczającej się rozpusty lub nierządu¹⁷, miała być zdecydowanie surowsza i bardziej dotkliwa niż w przypadku wdowy lub dziewczyny niezamężnej¹⁸.

Penitencjały *Discipulus Umbriensium* i *Capitula Dacheriana* stanowiły tymczasem, że jeśli żona dopuściła się zdrady małżeńskiej, mężowi wolno było ją oddalić i jeśli była jego pierwszą żoną mógł on zawrzeć nowy związek małżeński. Kobieta zaś w tym przypadku po pięciu latach czynienia pokuty za swoje grzechy mogła zawrzeć nowe małżeństwo¹⁹. Strona poszkodowana miała więc w tym przypadku prawo oddalenia swojej żony i zawarcia nowego małżeństwa, ale jednocześnie zachęcano, aby zdradzony mąż przebaczył żonie i nie zrywał z nią wspólnoty małżeńskiej, lecz ją nadal kontynuował. W sytuacji, w której to żona popełniła cudzołóstwo, a mąż jej przebaczył i pojednał się z nią, to jemu – a nie spowiednikowi – przysługiwała możliwość wymierzenia pokuty dla swojej niewiernej żony²⁰.

Według biskupa z Canterbury prawo ponownego małżeństwa nie przysługiwało żonie w sytuacji, gdy zdrady małżeńskiej dokonał mąż²¹. Można powiedzieć, że zasada ta z jednej strony stała na straży wierności

¹⁷ W zależności od tłumaczenia słowa *fornicatio*.

¹⁸ *Capitula Dacheriana (fine saec. VII-initio VIII)*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche: nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*, s. 145-60; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 115-31; *Discipulus Umbriensium (s. VII-VIII)*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche: nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*, s. 182-219; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 131-60.

¹⁹ Mamy tutaj wyraźne nawiązanie do nauczania św. Bazylego Wielkiego biskupa Cezarei Kapadockiej, który zajmował stanowisko, że należy ratować od zguby nawet i takie osoby, jeśli tylko żałują swego grzesznego postępowania. Uważał, że należy im dać szansę powrotu do wspólnoty Kościoła, wyznaczając pięcioletnią pokutę. Traktował ten czas jako doskonałą okazję do ponownej formacji pokutującego człowieka, by na nowo przygotować go do życia według wymogów Ewangelii [Muszała 2018, 142-43; Story 2021, 309].

²⁰ Podobne rozwiązanie znajdujemy w *Penitencjale* św. Egberta arcybiskupa Yorku, który stanowił, że jeśli mężatka dopuściła się cudzołóstwa, jej ukaranie należało do jej męża. Gdyby mąż z nią nie chciał mieszkać, za pokutę jeśli sama się na to zgodziła mogła wstąpić do klasztoru. *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V (saec. VIII)*, w: *Patrologiae cursus completus (...): series latina*, t. LXXXIX: *Octavi saeculi ecclesiastici scriptores maxima ex parte recensentur (...)*, red. J.-P. Migne, Parisiis 1850, kol. 401-36; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 201-45.

²¹ *Discipulus Umbriensium (s. VII-VIII)*, s. 213.

małżeńskiej i nierozzerwalności małżeństwa, ale z drugiej strony była ona absolutnie egzekwowana tylko w przypadku kobiet²². W powyższym rozwiązaniu dominuje więc zdecydowanie pogląd o wyższym statusie mężczyzny niż kobiety. Znajduje się tu odwołanie do prawa rzymskiego, gdzie mężczyzna jako *pater familias* miał większe prawa niż kobieta, czyli np. mógł ją oddalić od siebie z różnych powodów. Stąd też w pierwszych wiekach chrześcijaństwa powyższy pogląd był głoszony przez niektórych Ojców Kościoła, mając swe podstawy w moralności pogańskiej [Muszala 2018, 143]²³.

Mamy tutaj odniesienie do św. Bazylego Wielkiego, który twierdził, że jedyną przyczyną oddalenia żony może być tylko i wyłącznie niewierność żony. Zaznaczał jednak by nie oddalać współmałżonka nawet wtedy, kiedy dopuścił się zdrady. Podkreślał, że kobieta, której małżonek żyje, ilekroć wiąże się z innym mężczyzną dopuszcza się cudzołóstwa. W jego opinii – w przeciwieństwie do stanowiska, które prezentował biskup z Canterbury – taki sam grzech popełniał również mąż, który porzucał swoją żonę w celu zawarcia nowego małżeństwa. Podkreślał w swym nauczaniu, że takie osoby są „nieczystością Kościoła” i zasługują na potępienie. Zaznaczał jednak, że potępienia nie ściągał na siebie porzucony przez żonę mąż i mieszkająca z nim kobieta [Krajczyński 2004, 59-60].

Z kolei arcybiskup Yorku św. Egbert zobowiązywał spowiedników, aby małżonkowie, którzy dopuścili się zdrady małżeńskiej, niezależnie czy dokonał jej mąż lub żona, mieli pokutować przez siedem lat z czego trzy lata o chlebie i wodzie, a cztery lata według uznania spowiednika. Ponadto wspomniany arcybiskup określa mianem cudzołożnika (*adulter*) męża,

²² Widać znaczące różnice w zakresie obowiązków mężczyzny i kobiety. Mężczyźni byli w przypadku zdrady małżeńskiej traktowani w sposób uprzywilejowany. Ponadto według *Discipulus Umbriensium* mężczyzna już miesiąc po śmierci żony mógł zawrzeć nowy związek małżeński, natomiast kobieta mogła ponownie wstąpić w związek małżeński dopiero po upływie roku po śmierci męża. Por. *Discipulus Umbriensium* (s. VII-VIII), s. 214.

²³ Z czasem w prawie rzymskim takie podejście uległo istotnym zmianom. Według rozporządzenia cesarza Teodozjusza II i Walentyniana III żona mogła rozwieść się, jeżeli mąż okazał się cudzołożnikiem, zabójcą, trucicielem, spiskowcem przeciwko cesarzowi, jeżeli został skazany za przestępstwo fałszerstwa, naruszał groby, kradł ze świątyni, jeżeli był rozbójnikiem lub przechowywał rozbójników, wykradał ludzi lub bydło, utrzymywał, nastawał na życie żony za pomocą trucizny, broni albo w jakiś inny sposób, lub wreszcie bił swoją żonę [Insadowski 1935, 292].

który opuścił swoją żonę i związał się z inną kobietą podobnie i żonę, gdyby opuściła swojego prawowitego męża i wybrała innego mężczyznę. W takiej sytuacji nie mogli ani przyjmować komunii świętej, ani żadnych innych „dóbr należnym chrześcijanom”. Oprócz tego po śmierci takie osoby nie mogły być pochowane z innymi chrześcijanami²⁴.

Znajduje się więc tutaj klarowny zakaz zawierania powtórnego małżeństwa, gdyby któraś ze stron dopuściła się cudzołóstwa. Dodatkowo „kara” dla osób żyjących w związkach niesakramentalnych była bardzo surowa i nie miała tylko i wyłącznie charakteru czasowego, ponieważ nie kończyła się wraz ze śmiercią osoby, która ponownie zawarła związek małżeński.

2. Cudzołóstwo w księgach pokutnych galijskich, włoskich i hiszpańskich

Analizując powyższe księgi pokutne można zapoznać się przede wszystkim z definicją słowa cudzołóstwo oraz cudzołożnik. Według *Księgi pokutnej Ps. Grzegorza III* cudzołóstwem określa się nie tylko współżycie seksualne z czyjąś żoną, ale także z mniszką²⁵. Zaś cudzołożnikiem jest osoba, która gwałci skromność małżeńską i plami łożę innego²⁶.

Ponadto w *Księdze pokutnej z Florencji*²⁷, *Księdze pokutnej z Merseburga*²⁸ oraz w *Księdze pokutnej ze Świętego Gallusa*²⁹ pochodzącej z Sankt Gallen znajdujemy odniesienie do osób świeckich lub duchownych, którzy popełnili

²⁴ *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V (saec. VIII)*, s. 417.

²⁵ „Adulterium dicitur, cum quis alterius violat uxorem vel sanctimonialium”.

²⁶ „Adulter vocatur violator maritalis pudoris, eo quod alterius torum polluit”. *Poenitentiale Ps. Gregorii III (saec. IX)*, w: *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio*, t. XII: *Ab anno DCCLXXXVII ad annum DCCLXXXVII*, red. J.D. Mansi, Florentiae 1766, kol. 287-96; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 346-61.

²⁷ *Poenitentiale Floriacense (ca. 775-800)*, w: *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren*, red. H.J. Schmitz, Düsseldorf 1898, s. 339-45; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 277-84.

²⁸ *Poenitentiale Merseburgense a*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche: nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*, s. 387-407; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 285-305.

²⁹ *Poenitentiale Sangallense simplex (saec. IX)*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche: nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*, s. 425-29; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 342-45.

cudzołóstwo, które w *Księdze pokutnej z Florencji* nawiązuje do współzycia z czyjąś żoną, narzeczoną lub dziewicą³⁰, w *Księdze pokutnej z Merseburga* do relacji seksualnych z czyjąś żoną lub kobietą będącą jeszcze dziewicą³¹, natomiast w księdze pokutnej powstałej w opactwie św. Gallusa również do kobiety Bogu poświęconej³².

Według zaś penitencjału pochodzącego z Merseburga w sytuacji, gdyby mężatka wyraziła zgodę na zdradę małżeńską, w przeciwieństwie do przypadku, kiedy padła ona ofiarą przemocy ze strony mężczyzny, powinna pokutować przez dziesięć lat z tego pięć lat o chlebie i wodzie³³.

Mniej rygorystyczna była *Księga pokutna z Kordoby*, która za cudzołóstwo zarówno męża, jak i żony nakazywała pokutować przez siedem lat³⁴. Tenże penitencjał odwołując się do synodów w Elwirze (306) i Ancyrze (314)³⁵ stanowił ponadto, że kobieta, która poczęła dziecko z mężczyzną,

³⁰ Jeśli cudzołóstwa dopuściła się osoba świecka to miała pokutować przez pięć lat, z czego dwa lata o chlebie i wodzie, a jeśli dotyczyło to prezbitera to miał on pokutować przez dziesięć lat, z czego pięć lat o chlebie i wodzie, jeśli zaś diakon to przez siedem lat z tego trzy o chlebie i wodzie. *Poenitentiale Floriacense (ca. 775-800)*, s. 342.

³¹ *Poenitentiale Merseburgense a*, s. 392 i 402. Cytowany penitencjał przywołuje także sytuację kiedy to mąż lub żona odchodzą od swojego współmałżonka i po jakimś czasie, który nie został bliżej określony, wracają do niego. W takiej sytuacji opuszczony małżonek w domyśle, powinien przebaczyć współmałżonkowi, który odszedł i przyjąć go na nowo do domu, jednakże z klauzulą, że strona, która dopuściła się grzechu, miała być przyjęta bez posagu i miała pokutować przez rok.

³² *Poenitentiale Sangallense simplex (saec. IX)*, s. 427.

³³ Gdyby mężczyzna dokonał gwałtu na zamężnej kobiecie, a „gdyby czynu tego dokonano siłą w polu lub skąd nie można uciec, sprawca niech otrzyma karę dwa razy większą”, z zaznaczeniem, że w razie śmierci można mu udzielić wiatyku. *Poenitentiale Merseburgense b*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche: nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*, s. 429-433; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 306-11.

³⁴ „Chrześcjanin, który miałby żonę i konkubinę, podobni niech pokutuje siedem lat. Niech oddali konkubinę i dopiero przyjmie komunie św., gdyż po części jest zabójcą”.

³⁵ W rzeczywistości Synod w Elwirze, czyli pierwszy katolicki synod jaki odbył się w Hiszpanii, stanowił w kanonie 63, że „jeśli kobieta poczne dziecko z cudzołóstwa pod nieobecność męża, a po porodzie je zabije, nie otrzyma komunii nawet na koniec, gdyż podwoiła swój grzech”. Natomiast synod w Ancyrze w stolicy rzymskiej prowincji Galicji (dziś Ankara) w kan. 21 w następujący sposób odnosił się do kobiet zabijających nienarodzonego dziecko poczęte z cudzołóstwa: „kobiety, które oddają się rozpuście i zabijają niemowlęta albo usiłują zamordować dziecko w łonie, dawna ustawa usuwała ze wspólnoty do końca życia. My ustanawiamy łagodniejszy przepis nakazując, aby odbyły one pokutę dziesięcioletnią

który nie był jej mężem, a następnie dokonała aborcji lub zabiła go po urodzeniu, nie mogła przyjmować komunii św., gdyż podwoiła swój grzech. Mogła ją otrzymać dopiero tuż przed śmiercią³⁶.

Unormowana została także sytuacja, kiedy mężatka dopuszczała się zdrady małżeńskiej, ale czyniła to za zgodą swojego męża. W takiej sytuacji oboje ponosili karę i nie mogli przyjmować komunii św., nawet tuż przed swoją śmiercią³⁷.

Biskup Burchard z Wormacji analizuje szczegółowo przypadek, kiedy to żonaty mężczyzna dopuścił się zdrady małżeńskiej z kobietą, która była żoną innego mężczyzny. W takiej sytuacji powinien on pokutować dwa razy przez czterdzieści dni w ciągu roku przez czternaście lat, ponieważ siedem lat była to pokuta za cudzołóstwo względem swojej żony i kolejne siedem lat, za to że dopuścił się jej względem żony innego mężczyzny³⁸.

Nie był to jedyny penitencjał, który dokładnie omawiał zdradę dokonaną przez żonatego mężczyznę. W *Księdze pokutnej* z *Silos* czytamy bowiem, że, gdyby mąż dopuszczał się często cudzołóstwa, to zgodnie z postanowieniami synodu w Elwirze³⁹, mógł on przyjąć komunię św. dopiero pod koniec życia.

na ustalonych kolejnych stopniach”. *Concilium Eliberitanum*, w: *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio*, t. II: *Ab anno CCCV ad annum CCCXLVI*, red. J.D. Mansi, Florentiae 1759, kol. 1-19; tekst polski w: *Dokumenty synodów od 50 do 381. Tekst łaciński, grecki, syryjski i polski*, t. I: *Synody i kolekcje praw*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 49-61; *Concilium Ancyranum*, w: *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio*, t. II, kol. 513-22; tekst polski w: *Dokumenty synodów od 50 do 381. Tekst łaciński, grecki, syryjski i polski*, t. I, s. 210-24. Cytowane synody podejmują również kwestię zdrady małżeńskiej [Góralski 2016, 18-19].

³⁶ *Paenitentiale Cordubense (initio XI saec)*, w: *Un nuevo penitencial español*, red. J. Perez De Urbel – L. Vasques de Paraga, *Anuario de historia del derecho español* 14 (1942), s. 5-32; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 429-54.

³⁷ *Poenitentiale Ps. Gregorii III (saec. IX)*, s. 289-209.

³⁸ *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia (ca. 1008-1012)*, w: *Patrologiae cursus completus (...): series latina*, t. CXL: *Saeculum XI Burchardi Vormatiensis Episcopi opera omnia (...)*, red. J.-P. Migne, Parisiis 1880, kol. 949-78; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 367-402.

³⁹ *Concilium Eliberitanum*, kol. 13. Wspomniany synod postanawia: „Jeśli żonaty wierny cudzołoży nie raz, ale często, przed śmiercią ma być upomniany, a jeśli obieca poprawę, należy dać mu komunię. Jeśli jednak wyzdrowiawszy wróci do cudzołóstwa, uznano by nie zwodzić go więcej komunią pojednania”.

Wyjątkiem była sytuacja, kiedy popełniający ten grzech mężczyzna obiecał poprawę, wówczas już wcześniej można było pozwolić mu otrzymać komunię św. Ponadto wspomniany penitencjał kategorycznie zakazywał także żonatemu mężczyźnie posiadania żony i jednocześnie konkubiny, gdyby ktoś żył w takiej relacji nie miał wówczas prawa do przyjęcia komunii św.⁴⁰

Ponadto wspomniany wcześniej biskup z Wormacji stał na stanowisku nierozzerwalności zawartego małżeństwa w przeciwieństwie chociażby do penitencjałów *Discipulus Umbriensium* i *Capitula Dacheriana*⁴¹. Odwoływał się on do słów zawartych w Ewangelii św. Mateusza: „co Bóg złączył człowiek niech nie rozdziela” (Mt 19,6) i podkreślał, że z jednej strony zdradzony mąż może oddalić od siebie żonę, jeśli dopuściła się cudzołóstwa z innym mężczyzną, ale z drugiej strony mężczyzna nie posiadał możliwości ponownego zawarcia małżeństwa, dopóki przy życiu pozostawała osoba, która dopuściła się zdrady. Ta sama zasada dotyczyła sytuacji, kiedy to mąż dopuścił się zdrady małżeńskiej. Jednocześnie biskup zachęcał, aby strony pomimo zdrady jednego ze współmałżonków dążyły do przebaczenia i podtrzymania wspólnoty małżeńskiej⁴².

Warte podkreślenia jest to, że księgi pokutne odnoszą się także bezpośrednio do tych osób, które w jakikolwiek sposób pomagały, zachęcały lub sprzyjały cudzołóstwu któregoś z małżonków np. poprzez udostępnienie miejsca, gdzie doszłoby do zdrady małżeńskiej⁴³. Za takie zachowanie należało na penitenta nałożyć pokutę, która miała trwać przez pięć lat⁴⁴.

⁴⁰ *Paenitentiale Silense (anno 1060/1065)*, w: *La penitencia en la primitiva Iglesia Española*, w: *Un nuevo penitencial español*, red. S. Gonzales Rivas, Salamanca 1949, s. 173-83; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 455-76.

⁴¹ W czasie spowiedzi obowiązek zadać pytanie penitentowi, czy nie zdradził swojej żony i czy nie oddalił swojej żony biorąc inną za żonę: „jeśli oddaliłeś swoją żonę i wziąłeś inną, przyjmij z powrotem pierwszą i pokutuj o chlebie i wodzie 40 dni przez następne 7 lat” [Story 2021, 309-11].

⁴² *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia (ca. 1008-1012)*, kol. 957.

⁴³ W prawie rzymskim czynami zabronionymi pod groźbą kary były następujące zachowania kobiet: udostępnienie domu celem umożliwienia cudzołóstwa, przyjęcie korzyści za cudzołóstwo męża, a także przyjęcie korzyści za nieujawnienie cudzołóstwa. Ustawa *Lex Iulia de adulteriis coërcendis* przewidywała we wszystkich przypadkach przestępstw związanych z cudzołóstwem taką samą sankcją karną, jak za *adulterium*. Dlatego też kobieta, która dopuściła się któregoś ze wskazanych czynów zabronionych, odpowiadała *quasi adultera* [Stolarek 2010, 153].

⁴⁴ *Poenitentiale Hubertense (can. 850)*, w: *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*:

Podsumowanie

Cudzołóstwo, czyli zdradę małżeńską, definiuje się jako dobrowolny akt płciowy z osobą spoza małżeństwa i jest ona bez wątpienia naruszeniem zasady wierności obowiązującej małżonków. Zdrada małżeńska w przeszłości podlegała bardzo surowym karom, które zawsze bardziej dotyczyły kobiet aniżeli mężczyzn. Wart podkreślenia jest fakt, że pokuta była nakładana nie tylko na małżonka, który przekroczył szóste przykazanie dekalogu, ale także na współmałżonka, który do takiego zachowania ewentualnie zachęcał lub je aprobował, a także na wszystkie osoby, które takim postawom pomagały lub wspierały.

Jak wynika z analizy chociażby ksiąg penitencjarnych, karalność cudzołóstwa nie była jednak w stanie wpływać na jego rozmiary, gdyż pomimo stosowania za nie kar, często bardzo rygorystycznych, trwających przez kilka lat, przez całe wieki ono występowało.

Penitencjały zasadniczo nie zezwalały na zawieranie nowego małżeństwa, jeśli któryś z małżonków dopuścił się zdrady małżeńskiej. Zwłaszcza biskup Burchard przedstawia w tej materii jasną i klarowną wykładnię, że zdradzony małżonek mógł co prawda oddalić współmałżonka, który nie dotrzymał wierności, ale nie posiadał prawa do ponownego zawarcia małżeństwa. Mógł je ponownie zawrzeć dopiero po śmierci współmałżonka. Jednocześnie w księgach pokutnych wybrzmiewa również bardzo mocno motyw przebaczenia, który był adresowany do osób, które zostały zdradzone, aby okazały przebaczenie swojemu współmałżonkowi, który nie dochował wierności i nadal trwały we wspólnocie małżeńskiej.

Obecnie zdrada jest bardzo często przywoływana jako argument w czasie postępowania rozwodowego lub procesu o stwierdzenie nieważności zawartego małżeństwa. Trzeba jednak podkreślić, iż zdrada sama w sobie nie jest przesłanką orzeczenia rozwodu, ponieważ do tych należy wyłącznie trwały i zupełny rozkład pożycia małżeńskiego, a więc ustanie między małżonkami więzi fizycznej, duchowej i gospodarczej. W konsekwencji zatem, jeśli zdrada nie doprowadzi do ustania którejkolwiek z owych więzi, sąd nie orzeknie, iż stała się ona przyczyną rozkładu pożycia. By sąd mógł

---

nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung, s. 377-87; tekst polski w: *Księgi pokutne. Tekst łaciński, grecki i polski*, t. V, s. 332-41.

orzec rozwód, musi zaistnieć ustanie wszystkich wspomnianych więzi, a zdrada musi przyczynić się do ustania chociaż jednej z nich⁴⁵.

Podobnie i w obowiązującym prawie kościelnym cudzołóstwo nie powoduje automatycznie stwierdzenia nieważności małżeństwa sakramentalnego, ale z drugiej strony w pewnych okolicznościach może być istotnym elementem materiału dowodowego, np. w sytuacji, gdy ktoś zawierając małżeństwo pozostawał jednocześnie w związku z inną osobą i z wewnętrznym przekonaniem wykluczał wierność małżeńską rezerwując sobie prawo do swobodnego współżycia z innymi partnerami niż przyszły mąż lub żona.

PIŚMIENICTWO

- Dzierżon, Ginter. 2006. „Przeszkoda występku (kan. 1090 §§ 1-2 KPK).” *Ius Matrimoniale* 11:79-89.
- Dzierżon, Ginter. 2015. „Nierozzerwalność małżeństwa w pismach łacińskich ojców Kościoła z IV wieku.” *Ius Matrimoniale* 26, nr 2:79-89.
- Erdő, Péter. 2008. *Storia delle fonti del diritto canonico*. Venezia: Marcianum Press.
- Góralski, Wojciech. 2015. „Kanoniczne przeszkody małżeńskie – zarys problematyki.” *Ius Matrimoniale* 26, nr 4:29-52.
- Góralski, Wojciech. 2016. „Problem rozwodu i powtórnego małżeństwa w pierwotnym Kościele do Soboru Nicejskiego włącznie.” *Ius Matrimoniale* 27, nr 4:5-42.
- Gulczyński, Andrzej. 2007. „Cywilnoprawne skutki cudzołóstwa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku.” *Studia z dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 7:235-55.
- Mieliński, Kazimierz. 1989. *Seksuologia. Mitologia, historia, kultura*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Insadowski, Henryk. 1935. *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*. Lublin: Drukarnia Państwowa.
- Krajczyński, Jan. 2004. „Nierozzerwalność małżeństwa w doktrynie i ustawodawstwie Kościoła.” *Ius Matrimoniale* 9:47-86.
- Krajewski, Radosław. 2009. *Prawa i obowiązki seksualne małżonków: Studium prawne nad normą i patologią zachowań*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

⁴⁵ Jak słusznie zauważa R. Krajewski prawo wprowadzie nakazuje małżonkom dochowywanie wierności małżeńskiej, jak ma to miejsce w obowiązującym *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym* z 1964 r., czyni jednak z tej normy klasyczną *leges imperfectae*, a więc nie przewiduje za niedopełnienie tego obowiązku jakiegokolwiek sankcji, a tym bardziej kary kryminalnej [Krajewski 2016, 83].

- Krajewski, Radosław. 2016. „Karalność cudzołóstwa na przestrzeni wieków.” W *Wybrane problemy kary i karalności*, red. Agnieszka Wedeł-Domaradzka, i Andrzej Purat, 83-91. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kulaczkowski, Jerzy. 2002. „Prawo małżeńskie w świetle kodeksu Deuteronomium.” *Studia Elbląskie* 4:225-35.
- Kuryłowicz, Marek. 2006. *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Muszala, Andrzej. 2018. „Sposoby rozwiązywania małżeńskich kwestii «nieregularnych» w Kościele starożytnym i wczesnośredniowiecznym.” *Teologia i Moralność* 23, nr 1:141-51. <https://doi.org/10.14746/tim.2018.23.1.8>.
- Niczyporuk, Piotr. 2014. „Zawarcie małżeństwa *liberorum procreandorum causa* w prawie rzymskim.” *Zeszyty Prawnicze* 14, nr 3:193-220.
- Pastwa, Antoni. 1932. *Zbrodnia małżeńska jako przeszkoda pokuty w dawnym prawie kościelnym*. Pelplin: Czcionkami Drukarni i Księgarni SP. Z. O. P.
- Pędracki, Michał. 1997. „Przepisy prawne najstarszych „Kodeksów” Mezopotamskich ustanawiające kary dla ludzi wolnych.” *Analecta* 6, nr 2:7-41.
- Skwirczyński, Krzysztof. 2007. „Vademecum historii średniowiecznej seksualności (Ruth Mazo Karras, *Sexuality in Medieval Europe. Doing unto others*, Routledge, New York-London 2005, s. 200).” *Przegląd Historyczny* 98, nr 3:437-43.
- Stępień, Marek. 2000. *Kodeks Hammurabiego*. Warszawa: Alfa.
- Stolarek, Dorota. 2010. „Quasi adultera. Rozważania na gruncie *lex Iulia de adulteriis coërcendis*.” *Roczniki Nauk Prawnych* 20, nr 2:135-54.
- Story, Marek. 2021. „Małżeństwo w świetle księgi pokutnej *Discipulus Umbrienisium*.” *Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 16, nr 2:307-27. <https://doi.org/10.32084/sawp.2021.16.2-16>
- Story, Marek. 2021. „Polowania duchownych w świetle ksiąg pokutnych.” *Kościół i Prawo* 10, nr 1:239-51. <http://dx.doi.org/10.18290/kip21101-13>
- Swodoba, Antoni. 2004. „Aspekty teologiczne małżeństwa i dziewictwa w pismach św. Augustyna.” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 37, nr 2:139-57.
- Villata, Gigliola Di Renzo. 2015. „Dall'amore coniugale „proibito” all'infedeltà. L'adulterio nelle *summae confessorum italiane* (XIV-XVI secolo).” *Italian Review of Legal History* 1:1-41.
- Warylewski, Jarosław. 2001. *Przestępstwa seksualne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.